

8 черв. 19. Савченко Г.П. Діяльність Організаційного Українського Військового Комітету по створенню національних військових формувань у 1917 році // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. – Серія: історія. – 2001. – Вип. 57. 20. Сніп. – 1912. – Ч. 7, 12 лют. 21. Ф. 1235. Грушевські – історики, лінгвісти. – Оп. 1, од. зб. 642. Листи М. Міхновського –

М. Грушевському. Поч. 18 березня 1897 р. Зак. 10 грудня 1909 р. 22. Ф. 181. Єрастов С.І. Спогади про учасників революційного руху, діячів культури та науки. – Од. зб. 5. 23. Чикаленко Є. Щоденник. – Л., 1931.

Надійшла до редколегії 27.02.06

Ю. Сорока, канд. іст. наук

ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР В 1944–1950-Х РОКАХ

Розглянуто механізми державного регулювання міграційних процесів у західному регіоні України.

The article deals with the analysis of mechanism of state regulation of migration processes at the western region of Ukraine.

У післявоєнний період у процесі утвердження на західноукраїнських землях радянських політичних і соціально-економічних відносин важливу роль відігравав державний механізм регулювання людських трудових ресурсів. Централізована плановість командної економіки дозволяла маніпулювати та перерозподіляти не тільки матеріальні, а й людські ресурси з республіки в республіку, з регіону в регіон, з області в область, з галузі в галузь.

Процес викачування трудових ресурсів із західних областей України частково знайшов своє відображення у вітчизняній історіографії. Деякі аспекти даної проблеми висвітлені в монографії Б. Яроша [16]. Вплив суспільно-політичного розвитку на демографічні процеси розкрито в дослідженні В. Ткачука [2]. Масштабність і значимість примусового доселення вихідцями із західних областей Півдня України розглядаються в кандидатській дисертації Т. Пронь [1]. Разом з тим, весь спектр примусового залучення трудових ресурсів регіону для роботи на промислових об'єктах, у сільському господарстві різних територій СРСР висвітлений лише фрагментарно.

Незважаючи на те, що західні області УРСР порівняно із східними регіонами в економічному й демографічному плані постраждали в роки війни набагато більше, органи влади вже в перші місяці після визволення території регіону від німецьких окупантів розпочали масову мобілізацію працездатного населення для роботи на промислових об'єктах східних областей СРСР. Так, уже на кінець травня 1944 р. з Волинської обл. примусово мобілізовано 216 чол., з них осіб польської національності – 141. З Ровенської обл. для роботи в промисловості східних областей було мобілізовано 1816 чол., у тому числі 640 поляків, з них жінок – 400. Крім цього, у червні 1944 р. з обох областей шляхом масового набору відправлено 2214 чол. в Челябінську і Свердловську обл. [3].

Якщо у воєнні роки мобілізаційні заходи з набору робочої сили проводилися Державним комітетом Оборони, то, починаючи з 1946 р., уся робота в цьому плані покладалася на новостворене міністерство трудових резервів СРСР, що мало республіканські й обласні управління. Зважаючи на гостру потребу робочої сили в промислових районах країни, Рада Міністрів СРСР приймає спеціальну постанову "Про порядок проведення організаційного набору робітників", за якою зобов'язала не тільки республіканські, обласні і районні партійно-радянські органи влади, а й голів сільських рад, колгоспів сприяти справі організованого набору.

Важливим джерелом забезпечення СРСР робочою силою вважалися західні області України: вища, порівняно з іншими регіонами, густина сільського населення, значний відсоток індивідуальних господарств, слабо розвинена промисловість. Викачування робочої сили із західного регіону УРСР переслідувало і політичні мотиви: розшарувати місцеве населення, відвернути частину його (особливо молодь) від національно-патріотичних устремлень, позбавити ряди УПА поповнення. У період з 1946 по 1949 рр. методом організа-

ційного набору [6, с. 1] в промисловість східних областей СРСР було направлено: Волинська обл. – 3093 чол., Дрогобицька – 2026, Львівська – 16882, Ровенська – 4136, Станіславська – 14615, Тернопільська – 2072, Чернівецька обл. – 5272, усього – 47003 чол.

Літом-осінню 1944 р. у всіх визволених регіонах розгорнулася пропагандистська й організаційна робота з мобілізації трудових і матеріальних ресурсів на відбудову вугільної промисловості Донбасу. Сторінки обласних і районних газет пістрявіли заголовками – "Ми відродимо тебе, наш рідний Донбас", "Селяни Ровенщини – рідному Добасу", "Львівщина – Донбасу", "Приймай, Донбас, прикарпатський ліс" тощо. По областях, за кожним районом у порядку шефської допомоги були закріплені конкретні шахти. Із сіл Осторожецького р-ну Ровенської обл. у липні 1944 р. для роботи на шахті № 14 тресту "Зуєвантрацит" були відправлені 234 чол., послані продукти. 200 юнаків і дівчат Дубнівського р-ну поїхали працювати на шахти Донбасу. Крім цього, із сіл району було зібрано і відправлено в січні 1945 р. 9,5 т зерна, 7 т картоплі, 7 коней [15, с. 31–33].

Для відбудови Донецьких шахт не по-господарськи, безжалісно вирізувалися західноукраїнські ліси. У Карпатах і на Поліссі з новоутворених 50 великих лісопрокомбінатів вивезення лісу у перші повоєнні роки досягло 11,2 млн м³ (з 15,3 млн м³ по республіці в цілому). У хижачькому винищенні західноукраїнських лісів важливу роль відіграв не тільки економічний, а й політичний чинник. Саме у лісових масивах регіону активно діяли збройні загони УПА.

Якщо у 1944–1948 рр. набір робочої сили здійснювався через мобілізацію індивідуальних осіб, то з початком 1949 р. впроваджується практика доселення східних регіонів СРСР цілими сім'ями і колгоспами. Географію переселень характеризували назви партійно-урядових постанов, прийнятих у 1949–1953 рр.: про переселення колгоспників й одноосібних селян у колгоспи і радгоспи південних областей УРСР, про переселення в Карело-Фінську РСР, про переселення в колгоспи Кримської обл. (до 1954 р. Кримська обл. входила до складу РРФСР), про переселення на Камчатку, Приморський і Хабаровський краї, про переселення в Ростовську обл., про переселення в Архангельську й Актюбінську обл. Усього за цей період було прийнято більше десяти постанов. Крім вищеназваних країв й областей, вони визначали доприселення в Єврейську автономну обл., Бурят-Монгольську АРСР, Сахалінську, Іркутську, Грозненську, Сталінградську й Амурську обл. РРФСР.

Переселення в південний регіон УРСР, а саме в Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську, Одеську обл. було викликано низкою факторів: катастрофічні демографічні втрати населення регіону в міжвоєнний період радянського владарювання та воєнне лихоліття автоматично визначили його статус як трудонедостатнього; багатотисячні втрати населення від голоду 1946–1947 рр., неефективність державної політики в

галузі сільського господарства. Крім цього, було зірвано державницьку політику масового переселення у східні і південні області населення з Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини у 1945–1946 рр. Станом на початок 1947 р. із східних і південних областей УРСР самовільно виїхали в західний регіон 30 894 сімей, або 78 % від усіх переселених у ці області [5, с. 9].

На виконання директивних вимог постанови ЦК КП(б)У і РМ УРСР від 12 серпня 1949 р. "Про переселення колгоспників і одноосібних селян в колгоспи і радгоспи південних областей Української РСР" на кінець серпня місяця у всі області західного регіону був спущений план-рознарядка кожного району про кількісний показник обов'язкового переселення вже до кінця 1949 р. По областях він визначався: Волинська обл. – 680 сімей, Ровенська – 2500, Станіславська – 1470, Тернопільська – 2390, Чернівецька обл. – 2600 чол.

Усього по західних областях – 10920 сімей (загалом по республіці – 16100 сімей) [7, с. 24, 44].

Не чекаючи завершення польових робіт, уже у вересні 1949 р. з Тернопільщини в Запорізьку і Дніпропетровську обл. було відправлено 1778 сімей, з Буковини і Ровенщини у Херсонську обл. – відповідно 662 і 616 сімей, з Волині у Миколаївську обл. – 187 сімей. До кінця року у південні області із західноукраїнського регіону прибуло 12 379 сімей (загалом у республіці – 15357 сімей) [7, с. 24]. При перевиконанні плану-рознарядки партійним радянськими органами Волинської, Дрогобицької, Львівської Ровенської, Тернопільської обл., дещо недовиконали поставлені планові завдання владні органи Станіславської і Чернівецької обл.

У наступні роки маховик "добровільно-примусових" переселені із західних і південні області УРСР набирав дедалі більших обертів і на кінець 1953 р. по чисельності переселених сімей становив:

Області	Середній склад сім'ї	РОКИ					Всього
		1949	1950	1951	1952	1953	
Волинська	4,4 чол.	721	1 862	2 151	3 986	1 871	10 591
Дрогобицька	4,2	840	3 404	9 193	3 322	2 013	18 772
Львівська	4,1	771	2 181	855	2 385	1 400	7 592
Станіславська	4,1	941	2 502	2 523	2 916	2 187	11 069
Тернопільська	4,2	2 401	4 414	2 200	3 082	3 277	15 104
Чернівецька	3,6	1 579	1 055	887	1 338	888	5 747
Ровенська	4,2	2 563	2 012	2 750	3 066	2 400	12 791
Усього		12 379	19 172	23 309	22 161	15 126	92 147
Загалом у республіці							101 927

Виходячи з того, що середньостатистичний показник складу сім'ї в усіх західних областях становив 4,1 члена сім'ї, то за перші п'ять років у південні області було переміщено близько 370 тис. осіб [14, с. 20].

Незважаючи на такий масштабний показник темпи переселення не задовольняли партійно-радянське керівництво. Так, виступаючи у лютому 1953 р. на республіканській нараді з питань виконання плану переселень, заступник голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнієць заявив: "У західних областях ми маємо надлишок робочої сили, а на півдні – недостачу. Ми там зараз будемо канал, який буде зрошувати великі площі. Сьогодні в ЦК буде вирішуватися питання про будівництво Південно-Українського каналу. Ми успішно будемо Каховську ГЕС, яку повинні запустити в експлуатацію в 1956 р. Є всі підстави для того, щоб ми її запустили достроково у 1955 р. Усе це свідчить про те, що ми вже в 1955 р. почнемо зрошувати великі площі землі, а ми вже з вами вступили в 1953 р. Нам за проектом необхідно як мінімум переселити в південні області в найближчі роки 130 тис. сімей, з розрахунку по двох працездатних у кожній сім'ї, ось що значить будувати комунізм, ось що значить боротися за будівництво комунізму в нашій країні" [11, с. 207].

Із самого початку переселенців у південні області відправляли не тільки сім'ями, а й цілими колгоспами, які тільки-тільки утворювалися в західних областях. Так, у 1949 р. весь колгосп із с. Уличі Ровенської обл. був переміщений з будівлями, худобою і реманентом у с. Алексєєво Херсонської обл. [11, с. 134]. У квітні 1951 р. із с. Косичі Глинського р-ну Львівської обл. був повністю переселений в Херсонську обл. весь колгосп, у складі якого перебувало 72 сім'ї. Так як більшість сімей не бажало добровільно змінювати місце проживання, райвиконком направив з інших сіл спеціальні бригади, які розібрали будівлі колгоспників і залізним транспортом відправили на встановлене місце проживання. Уже до кінця цього ж року більше 50 сімей повернулися на попереднє місце проживання. У своїх поясненнях вони зазначали: "У нас добровільно побажали переселитися тільки

12 сімей, решту переселили насильно. Прийшли бригади і без нашої згоди розібрали наші будинки. Ми плакали, просили, але на це ніхто не звертав уваги" [10, с. 124]. 102 сім'ї у складі колгоспу "Червоний партизан" Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. були переселені у колгоспи Магдалинівського р-ну та 91 сім'я колгоспу "Світанок" Маневецького р-ну в колгоспи Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. З Тернопільської обл. до 1953 р. в повному складі, у кількості трьох тисяч сімей було вивезено 8 колгоспів і 10 колгоспних бригад [13, с. 3–4].

Жителі західноукраїнського регіону стали одним з основних джерел поповнення чисельності населення Криму та південно-східних областей УРСР у післявоєнний період. У структурному вимірі організовані державою масові переселення мали сільськогосподарський (сільський) характер і були пов'язані з доприселенням вихідців із західного регіону у колгоспи і радгоспи південних областей. У міські поселення переселенців-українців не направляли. Населення міст і містечок збільшувалося в основному за рахунок внутрішньої і зовнішньої стихійної міграції, демобілізованих й організованих направлень робітників і спеціалістів на підприємства з промислових центрів Росії та інших республік СРСР [1, с. 14].

Мотивацію масштабних відселень озвучив на республіканській нараді завідуючих переселенських відділів облвиконкомів УРСР, що проходила в Києві 19–20 лютого 1951 р., член колегії головного переселенського управління СРСР М. Деркач: "Переселення, яке проводиться в Українській республіці із західних областей в південні області переслідує вирішення ряду серйозних політичних й економічних завдань. У зв'язку з чим іде переселення в Кримську область? Там необхідно заселити регіони, які після війни залишилися незаселені і мають великі площі необробленої землі. Необхідно освоїти кримську землю з метою подальшого розвитку сільського господарства – садівництва, вирощування бавовни, у зв'язку з будівництвом Північнокримського каналу і розвитку поливного бавовнярства. Великого значення набуває переселення в Сахалінську обл., звільнену від японських загарбників, на Камчатку,

Приморський і Хабаровський краї, в Карело-Фінську республіку, у Ростовську обл., з великими запасами неосвоєних земель" [11, с. 194–195].

За тогочасними підрахунковими даними було визначено, що в колгоспах Ростовської обл. на 10 тис. орної землі кожного району проживало 263 особи працездатного населення, а на таких же площах районів Ровенської і Волинської обл. – 12 тис. чол. працездатного населення.

На виконання постанови РМ СРСР від 27 травня 1952 р. і РМ УРСР від 7 листопада 1952 р. про переселення на нове освоєння земель Ростовської обл. вже до кінця поточного року із західних областей було відправлено: з Ровенської обл., при планових завданнях 150 сімей – 340. З Волинської обл., перевиконуючи такі ж планові показники – 300 сімей. Ураховуючи високі показники переселень, державними органами на 1953 і наступні роки планку запланованих переміщень сімей у Ростовську обл. з вищеназаних областей було піднято до 240–260 сімей щорічно [11, с. 97, 118].

Одночасно із західних областей України йшло вичерпування людських ресурсів для роботи у віддалених східних і північних районах РРФСР. Уже в 1950 р. в Приморський край було відправлено 684 сім'ї зі Станіславської обл., 82 – із Чернівецької обл. У наступні два роки для роботи в лісовій промисловості і сільському господарстві Приморського і Хабаровського країв, Архангельської, Актюбінської та інших областей переселено з Ровенської обл. 4 тис. 610 сімей, Волинської – 1 тис. 165. З Львівської обл., у період, коли йшло освоєння і заселення новоутвореного Забузького р-ну, 500 сімей було відправлено у Сахалінську обл.

На кінець 1953 р. з Української РСР для роботи у північних, східних і центральних районах РРФСР було переселено 35 тис. сімей, близько 40 % з яких – із західного регіону республіки [12, с. 10, 21, 31].

Насильно вивезені сім'ї відразу зіткнулися з важким морально-психологічним фактором, незвичними кліматичними умовами, побутово-господарськими труднощами. Так, із 82 сімей, відправлених у 1950 р. в Приморський край з Чернівецької обл., станом на вересень 1951 р. невлаштованими залишилися 14 сімей; 24 сім'ї проживали в палатках; виділені городні ділянки знаходилися за 14–15 км від населених пунктів.

З подібного роду факторами зіткнулися вихідці із західних областей у всіх місяцях переселення. У східних і південних областях УРСР більше 10 тис. переселених сімей на кінець 1952 р. не мали власного житла і проживали в порядку підселення в будинках місцевого населення, при тому, що значна частина цих осель знаходилася у край незадовільному стані. Станом на 1 січня 1953 р. переселенцям заборгували видачу за обмінними квитанціями 800 т картоплі, тисячі голів худоби, десятки тисяч тонн зерна тощо. У ряді колгоспів і радгоспів значно підвищувалася ціна за надане житло. До цього додавалося неоднозначне ставлення до західняків місцевого керівництва та населення.

Суспільно-політичні, економічні, побутові явища, а також незвичні кліматичні умови спричинили масові повернення західноукраїнців у рідні місця. За період 1949–1951 рр. у Станіславську обл. під різними приводами повернулося більше двох тисяч сімей, у Волинську – 515, Тернопільську – 750 і т. д. У Ровенській обл. зі 169 переселенців-колгоспників із с. Уличі додому повернулося 109.

Зіткнувшись із фактом повернення населення в обжиті місця, радянські органи влади запровадили санкції проти прибулих – від вилучення документів і стягнення грошових витрат за переїзд у місце поселення, до примусового повернення назад. У 1952 р. постановою союзного уряду в кожній області було введено посаду районного інспектора з переселення, у функціональні

обов'язки якого, крім організації переселень, входило: доповідати у райвиконком й облвиконком по кожному окремому випадку повернення назад, вважаючи всяке повернення як надзвичайний випадок; організація відповідних заходів з переміщення сімей у попередньо визначені місця перебування.

Внаслідок ужитих заходів частину тих, хто повернувся у рідні села, вдалося примусовими методами повернути у визначені місця проживання. З Волинської обл. силоміць було заново відправлено в Дніпропетровську обл. з вищеназаних колгоспів "Червоний партизан" і "Світанок" відповідно 62 і 31 сім'ї. З Тернопільської обл. у південно-східні області повернуто 358 сімей [13, с. 3].

Новим імпульсом вилучення трудових ресурсів республіки стала постанова лютнево-березневого (1954) пленуму ЦК КПРС про освоєння цілинних і перелогових земель. Необхідно було зорати і засіяти гігантські простори (42 млн га) в Казахстані, Сибіру, Поволжі, на Уралі і Далекому Сході. Якщо в лютому-квітні 1954 р. внаслідок широкомасштабної пропагандистської компанії, потік молоді в новоосвоєні райони проходив дещо стихійно, то з 15 травня, згідно з рішенням союзного уряду, цей процес набув планово-розрядного характеру по кожній області і районах. За комсомольськими путівками лише за два роки (1954–1955) виїхало освоювати цілину 1 245 чол. з Чернівецької обл., понад 3 тис. чол. з Тернопільської. Приблизно по 3 тис. чол. було направлено з Ровенської, Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської обл. Тисячі молодих людей виїжджали на освоєння цілинних земель і в наступні роки. Лише зі Львівщини в Казахстан до кінця 50-х рр. було направлено 11 тис. осіб. Значна частина молоді на Україну вже більше не повернулася [12, с. 134].

Одночасно у травні-червні 1955 р., у всіх західних областях був організований додатковий набір на будівництво нових шахт Донбасу. З Тернопільської обл. на шахти Донбасу було відправлено близько 3 тис. чол., з Ровенської – понад 800, Чернівецької – 700 і т. д. У будівництві вугільних шахт Донбасу брали участь 3,5 тис. юнаків і дівчат Волині, з них 700 чол. будувало шахту "Волинська-комсомольська", яка почала діяти в 1958 р. 400 молодих будівельників з Волині залишилися працювати на тій же шахті [12, с. 151].

Для координації широкого перерозподілу трудових ресурсів республіканський уряд своїм рішенням від 1 серпня 1955 р. створив головне управління організованого набору робочих і переселення при РМ УРСР. Відповідні управління створювалися у всіх областях і районах республіки, з відповідними додатковими штатами. На управління покладалося завдання виконання планів оргнабору і переселення як у самій республіці так і за її межами, розміщення і працевлаштування репатріантів і реемігрантів.

Уже із самого початку створення обласних і районних управлінь у методах роботи більшості з них переважали директивність, виконання планів будь-якими засобами, зневажливе ставлення до переселенців. В основі цих явищ було те, що більшість уповноважених та інспекторів підбиралися за партійно-політичною доцільністю, переважно з низьким загальноосвітнім рівнем.

Якщо в цілому в Україні початкову освіту мали 54 % штатних працівників районних управлінь, то в західному регіоні цей показник був іще вищим. У Станіславській обл. з 38 районних працівників лише 11 мали середню освіту. Подібне становище було у Волинській, Ровенській, Львівській та інших областях. На рівні обласних управлінь 52 % працівників не мали середньої освіти. У 1958–1959 рр. більше 60 % із числа райуповноважених та інспекторів управлінь були звільнені за п'яти-